

Ks. Jan Szczepaniak

Zabiegi Kościoła w Polsce o religijny charakter szkoły i wychowania w latach 1918–1939

Dla zaangażowanej ideologicznie powojennej historiografii marksistowskiej obecność katechezy i wychowania religijnego w szkole międzywojennej była dowodem zwycięstwa antydemokratycznych, klerykalnych sił politycznych i społecznych oraz zgubnej dla Polski symbiozy Kościoła z władzami państwowymi¹. Wychodząc z założenia, że właściwym, „postępowym” modelem szkolnictwa jest świecki system oświatowy, komunistyczni autorzy ubolewali nad wprowadzeniem w Konstytucji marcowej obowiązku (marksściści posługiwali się słowem „przymus”) nauczania religii w szkołach. Chociaż przyznawali, że artykuły wyznaniowe Konstytucji z 17 marca 1921 r., głoszące wolność sumienia i wyznania, były właściwie sformułowane, to „praktyka klas posiadających już w pierwszych latach ich obowiązywania odbiegała od liberalno-demokra-

¹ W. F. ARASZKIEWICZ. *Z dziejów walki o laicyzację szkoły i wychowania w Polsce w latach 1914–1939*. Cz. I. *Walka o świecki system szkolny w okresie I wojny światowej i budowy niepodległego państwa Polskiego*. Warszawa 1968. Cz. II. *Z dziejów walki o laicyzację szkoły i wychowania w Polsce w latach 1914–1939*. Warszawa 1968. Cz. III. *Skomplikowane warunki walki o świecki system oświatowo-wychowawczy w latach 1928–1939*. Warszawa 1969; B. REINER. *Konkordat i jego wpływ na klerykalizację oświaty w Polsce międzywojennej*. Opole 1964; Tenże. *Problematyka prawno-społeczna w nauczaniu religii w Polsce (1918–1939)*. Opole 1964; Tenże. *Walka o świeckie podstawy prawne systemu oświatowego w Polsce (1918–1939)*. Opole 1964; T. TOCZEK. *Walka postępowego nauczycielstwa z klerykalizmem o charakter polskiego szkolnictwa i oświaty w latach 1918–1939*. Warszawa 1973; J. SCHOENBRENNER. *Walka o demokratyczną szkołę polską w latach 1918–1922*. Warszawa 1963.

tycznych postanowień Konstytucji². Podpisanie i ratyfikowanie Konkordatu w 1925 r. i ogłoszenie w 1926 r. przez ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego Kazimierza Bartla rozporządzenia o organizacji nauczania religii katolickiej w szkołach, uważali za dowód klerykalizacji ustawodawstwa szkolnego. Zaprojektowanie nowego programu nauczania, wydanie nowych podręczników oraz rozporządzenie o korelacji przedmiotów świeckich z nauką religii uznawali, nie wiedząc dlaczego, za nieodłączną część składową „faszyzacji” życia publicznego po przewrocie majowym w 1926 r.

W opozycji do oficjalnej historiografii pozostawała świadomość społeczna, podtrzymywana i karmiona wspomnieniami dziadków i rodziców. Powszechnie sądzono, że misja religijnego nauczania i wychowania dzieci i młodzieży, w okresie dwudziestolecia międzywojennego, była wypełniana bez najmniejszych przeszkód. Pamięć zbiorowa nie przechowała ostrości polemik i zaciętości walki o obecność katechezy w szkole pomiędzy środowiskami stojącymi na gruncie nauki społecznej Kościoła a lewicowymi partiami i organizacjami społecznymi.

Wszystkie konflikty były świadectwem zabiegów Kościoła o religijny charakter polskiej szkoły. Historię owych starań można podzielić na trzy okresy.

Okres I (1918–1927): Spory o miejsce wychowania religijnego w systemie oświatowym w czasie kształtowania się szkolnictwa Polski niepodległej

Dla Kościoła nie było rzeczą obojętną, w jakim duchu kształciła się i wychowywała młodzież³. Dlatego domagał się, by wychowanie

² B. REINER. *Problematyka prawno-społeczna* s. 11.

³ „Kościół ma prawo i obowiązek wychowania całej ludzkości podług zasad Chrystusa na dobrych chrześcijan, na dobre sługi Boże, na prawych obywateli civitas Dei, a tą drogą zapewnić im zbawienie wieczne” A. GERSTMANN. *Nowy Kodeks prawa kościelnego o szkołach i wychowaniu młodzieży*. „Miesięcznik Katechetyczny i Wychowawczy” 10:1921 z. 5–6 s. 318.

i nauczanie było wolne od treści sprzecznych z wiarą katolicką lub dobrymi obyczajami. Kościół oczekiwał, że obok nauczania na lekcjach religii prawd wiary i prawd moralnych⁴, szkoły będą dawać uczniom chrześcijańskie wychowanie⁵. Sam fakt nauczania religii – jego zdaniem – nie dowodził, że szkoła była odpowiednia dla dzieci katolickich. Dlatego odrzucał szkołę akatolicką, bezwyznaniową i mieszaną a opowiadał się za szkołą wyznaniową⁶.

Powołana przez Episkopat Komisja Szkolna w marcu 1919 r. sformułowała postulaty Kościoła polskiego w dziedzinie oświaty⁷. Za fakt oczywisty, nie podlegający dyskusji, Komisja przyjęła obowiązek nauki religii w szkołach. W sprawach ustroju szkoły wystąpiła z żądaniem szkoły wyznaniowej dla dzieci katolików⁸.

Stanowisko takie poparły prawicowe i centrowe ugrupowania polityczne. W swoich programach opowiadały się za postulatami Kościoła⁹, traktując szkołę jako przedłużenie polskiej, katolickiej, trwałej i statecznej rodziny: „Dzieciom polskim i katolickim dać nauczyciela Polaka i katolika wierzącego – oto nasze zadanie (...)”¹⁰.

⁴ *Codex Iuris Canonici Pii X Maximi auctoritate promulgatus (CIC)*. Romae 1917 c. 1373, par. 1.

⁵ Tamże c. 1372, par. 1.

⁶ Tamże c. 1374.

⁷ W skład Komisji wchodził: delegaci wszystkich diecezji polskich, z terenów nie objętych działaniami wojennymi, przedstawiciele Kół Księżych Prefektów, delegaci zarządu Polskiej Macierzy Szkolnej i nowomianowany wizytator szkół średnich Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (MWRiOP) ks. Antoni Ciepłiński. Archiwum Archidiecezji w Gnieźnie (APG) I 26. *Protokół z obrad Komisji Szkolnej, 2–4 marca 1919*.

⁸ Do szkoły wyznaniowej uczęszczały wyłącznie dzieci jednego wyznania. Tego samego wyznania byli nauczyciele i wychowawcy. Treści nauczania wszystkich przedmiotów uzgadniano z zasadami i przepisami kościelnymi. Nauka religii i wychowanie religijne pozostawały pod nadzorem władz wyznaniowych. Szkoła ułatwiała i popierała praktyki religijne. S. ADAMSKI. *Szkoła wyznaniowa czy mieszana?* Poznań 1922 s. 7.

⁹ E. MAJ. *Religia i Kościół rzymskokatolicki w myśli politycznej Narodowej Demokracji (1918–1939)*. W: *Religia i Kościół rzymskokatolicki w polskiej myśli politycznej w 1919–1993*. Red. J. Jachymek. Lublin 1995 s. 47–49; B. PAWŁOWSKI. *Religia i Kościół rzymskokatolicki w myśli politycznej Chrześcijańskiej Demokracji*. W: Tamże s. 78.

¹⁰ S. ADAMSKI. *Zasady i dążenia Chrześcijańsko-Narodowego Stronnictwa Pracy*. Poznań 1921 s. 25.

Ludowcy wszystkich ugrupowań programowo stali na gruncie zasady wolności sumienia i wyznania. Mimo to, programy dwóch największych partii – Polskiego Stronnictwa Ludowego (PSL) „Wyzwolenie” i PSL „Piast” – zasadniczo różniły w podejściu do Kościoła rzymskokatolickiego. PSL „Piast” podkreślając wielką rolę i znaczenie Kościoła w państwie¹¹, opowiadał się za obowiązkiem nauczania religii w szkole¹². PSL „Wyzwolenie” pragnąc oddzielenia państwa od Kościoła we wszelkich przejawach życia politycznego i społecznego, propagowało zasadę świeckości szkoły¹³

Takie samo stanowisko reprezentowali socjaliści. Przy każdej nadarzającej się okazji stawiali postulat laicyzacji szkolnictwa¹⁴

Pierwsze rządy polskie – Ignacego Daszyńskiego i Jędrzeja Moraczewskiego – w których dominowali ministrowie związani z PSL „Wyzwolenie” i Polskiej Partii Socjalistycznej (PPS), były pod wpływem lewicowej opinii społecznej. Projektowany przez te rządy system oświatowy, stanowił realizację postulatów oświatowych wypracowanych przez partie lewicowe i związane z nimi organizacje nauczycielskie. Fundamentalną zasadą, na której chciano oprzeć szkolnictwo było „wprowadzenia powszechnego i bezpłatnego, świeckiego nauczania szkolnego”¹⁵. Mimo planów laicyzacji szkolnictwa, zrodzonych z tendencji antyklerykalnych i antykościelnych, rządy ostatecznie nie forsowały zasady świeckości szkoły. Tym bardziej, że pod wpływem opinii publicznej, PPS i PSL

¹¹ J. JACHYMEK, Z. TYMOSZUK. *Religia i Kościół rzymskokatolicki w myśli politycznej ruchu ludowego (1918–1939)*. W: *Religia i Kościół rzymskokatolicki* s. 125.

¹² *Program Polskiego Stronnictwa Ludowego „Piast” z 29 czerwca 1919 r.* W: *Programy stronnictw ludowych. Zbiór dokumentów*. Opr. S. Lato, W. Stankiewicz. Warszawa 1969 s. 166.

¹³ *Program Polskiego Stronnictwa Ludowego „Wyzwolenie” uzupełniony na Walnym Zjeździe Stronnictwa dnia 4, 5 i 6 marca 1921*. Pkt 16. „Wyzwolenie” 8:1921 nr 11 z 13 marca s. 118.

¹⁴ ARASZKIEWICZ. *Szkoła średnia, ogólnokształcąca w Polsce w latach 1918–1932*. Wrocław 1972, s. 76.

¹⁵ *Do Ludu Polskiego*. W: *Manifest Tymczasowego Rządu Republiki Polskiej*. Opr. J. Lewandowski. Lublin 1978 s. 39; *Do Narodu Polskiego. Odezwa Tymczasowego Rządu Ludowej Republiki Polskiej*. W: *Postępowa myśl oświatowa w Polsce w latach 1918–1939. Źródła do dziejów myśli pedagogicznej*. Red. B. Ługowski i F. Araszkiwicz. T. 11. Wrocław 1972 s. 67.

„Wyzwolenie” musiały wycofać się z żądania szkoły świeckiej w ścisłym tego słowa znaczeniu – tj. bez nauczania religii¹⁶

Spory o miejsce religii w systemie edukacyjnym osiągnęły swe apogeum w czasie prac nad ustawą zasadniczą. Dla Kościoła w Polsce ważne było jakie zasady konstytucyjne staną się podstawą szczegółowych uregulowań prawnych. Słusznie uważano, że konstytucja określając rolę Kościoła w państwie, będzie miała decydujący wpływ na możliwości nasycenia treściami chrześcijańskimi życia społecznego i politycznego¹⁷

Rządowy projekt konstytucji ujął przepisy oświatowe w rozdziale V. o „powszechnych obowiązkach i prawach obywateli” Miejsce religii w szkole określały dwa artykuły: 125 i 126. Pierwszy stwierdzał, że: „W szkole początkowej i średniej, utrzymywanej w całości lub części przez państwo lub ciała samorządowe, jest nauka religii obowiązkową. Kierownictwo i nadzór religii w szkołach należy do właściwego związku religijnego, z zastrzeżeniem naczelnego prawa nadzoru dla państwowych władz szkolnych” Następny zaś postanawiał, iż: „Każdy obywatel ma prawo kształcenia i wychowania dzieci w szkole powszechnej przez nauczycieli tego samego, co dzieci, wyznania (...)”¹⁸

W czasie debaty konstytucyjnej spory o miejsce Kościoła i rolę religii w nowoczesnym społeczeństwie przeniosły się na trybunę parlamentarną. Debata nad każdym artykułem regulującym stosunek państwa do Kościoła przeradzała się w burzliwe dyskusje a nawet kłótnie. Posłowie ugrupowań centro-prawicowych, domagając się przyznania religii rzymskokatolickiej naczelnego miejsca w państwie i konstytucyjnego zagwarantowania, że Kościół rządzić się będzie własnymi prawami¹⁹, jednoznacznie opowiadali się za obowiązkiem nauki religii w szkołach wyznaniowych²⁰ Przedsta-

¹⁶ [Przemówienie ks. W. Mąkowskiego.] Sprawozdanie z 192 posiedzenia Sejmu Ustawodawczego (Spr. z p. SU) z 2 grudnia 1920 ł. 9.

¹⁷ M. PIELA. *Udział duchowieństwa w polskim życiu politycznym w latach 1914–1924*. Lublin 1994 s. 145.

¹⁸ *Projekt Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*. Druk sejmowy nr 1883.

¹⁹ [Przemówienie A. Halbana.] Spr. z 187 p. SU z 19 listopada 1920 ł. 10–21.

²⁰ [Przemówienie ks. J. Lubelskiego.] Spr. z 181 p. SU z 4 listopada 1920 ł. 8.

wiciele ugrupowań lewicowych postulowali rozdział państwa od Kościoła. Twierdzili, że wprowadzenie tej zasady spowoduje wyzwolenie państwa od wpływów klerykalnych i zahamuje dążenia duchowieństwa do supremacji. Przyjmując za podstawę regulacji prawnych rozdział Kościoła od państwa, przeciwstawiali się obowiązkowi nauczania religii w szkole i zasadzie szkoły wyznaniowej²¹ Wypowiedzi takie były nieufnie przyjmowane przez posłów chrześcijańskich. Uważali, że lewicowe starania o czystość religii i jej niezależność od państwa są częścią taktyki partyjnej, etapem przejściowym w walce z religią²². Zwracali uwagę, że wprowadzenie zasady rozdziału Kościoła od państwa, może w przyszłości doprowadzić do podporządkowania Kościoła państwu²³

Podobne argumenty padały w trakcie dyskusji szczegółowej nad artykułami szkolnymi. Ta miała miejsce na przełomie listopada i grudnia 1920 r., w czasie drugiego czytania rządowego projektu konstytucji²⁴.

Głosowanie nad artykułami wyznaniowymi odbyło się 5 lutego 1921 r. Przyniosło ono lewicy niepowodzenie. Odrzucono, w głosowaniu imiennym, wniosek posła PPS Kazimierza Czapińskiego o skreślenie art. 126 dotyczącego szkoły wyznaniowej²⁵ W wyniku tego delegaci zebrani na Zjeździe PSL „Wyzwolenie” 4 marca wezwali swoich posłów „(...) do użycia wszelkich rozporządzalnych środków walki do obalenia” art. 125 i 126²⁶

²¹ [Przemówienie M. Niedziałkowskiego.] Spr. z 160 p. SU z 8 lipca 1920 ł. 35–36; [Przemówienie K. Czapińskiego.] Spr. z 180 p. SU z 29 października 1920 ł. 25–35; Spr. z 181 p. SU z 4 listopada 1920 ł. 30–36; [Przemówienie J. Putka.] Spr. z 181 p. SU z 4 listopada 1920 ł. 20–30.

²² [Przemówienie A. L. Czerniewskiego.] Spr. z 181 p. SU z 4 listopada 1920 ł. 13–19; [Przemówienie ks. M. Nowakowskiego.] Spr. z 187 p. SU z 19 listopada 1920 ł. 32.

²³ [Przemówienie abp. J. Teodorowicza.] Spr. z 187 p. SU z 19 listopada 1920 ł. 40–41.

²⁴ [Przemówienie ks. K. Lutostawskiego.] Spr. z 188 p. SU z 23 listopada 1920 ł. 54–57; [Przemówienie A. Chudego.] Spr. z 188 p. SU z 23 listopada 1920 ł. 59, 62; [Przemówienia K. Czapińskiego.] Spr. z 181 p. SU z 4 listopada 1920 ł. 35; Spr. z 191 p. SU z 30 listopada 1920 ł. 39–43.

²⁵ Wyniki głosowania w: Spr. z 207 p. SU z dnia 5 lutego 1921 ł. 24.

²⁶ Rezolucje Zjazdu PSL „Wyzwolenia” (w sprawie oświatowej) z 4, 5 i 6 marca 1921 r. „Wyzwolenie” 8:1921 nr 11 z 13 marca s. 115.

Sytuacja uległa zmianie w czasie trzeciego czytania projektu konstytucji. Fala strajków wzniecona w okresie rokowań pokojowych z Rosją Sowiecką i zbliżający się plebiscyt na Górnym Śląsku zmusiły rząd do starań o przyspieszenie terminu uchwalenia konstytucji. Obawiano się, że nieuchwalenie konstytucji wpłynie na wyniki głosowania²⁷. Na krótko przed plebiscytem na Śląsku doszło do częściowego kompromisu pomiędzy ugrupowaniami politycznymi. Wolę ugody wykorzystwały organizacje nauczycielskie sprzeciwiające się zasadzie szkoły wyznaniowej. W dniu trzeciego czytania projektu artykułów szkolnych Związek Zawodowy Nauczycielstwa Polskich Szkół Średnich (ZZNPSŚ) i Związek Nauczycielstwa Polskich Szkół Powszechnych (ZNPSP) wysłały do klubów poselskich delegację z memoriałem w sprawach oświatowych²⁸. Delegatom udało się pozyskać dla szkoły międzywyznaniowej kilka mniejszych klubów parlamentarnych²⁹. To wystarczyło do odrzucenia zasady wyznaniowości szkoły.

Debata sejmowa nad spornymi artykułami oświatowymi trwała aż przez cztery posiedzenia sejmu. Ostateczne głosowanie nad art. 120 i 121 (dawniej art. 125 i 126) miało miejsce w dniu 16 marca 1921 r. W wyniku imiennego głosowania, przyjęto wnioski PSL „Wyzwolenie” i PPS o wykreślenie art. 121 mówiącego o szkole wyznaniowej³⁰. Bez poprawek przegłosowano art. 120. Zgodnie z nim nauka religii stała się obowiązkowa w szkołach państwowych, samorządowych i prywatnych korzystających z pomocy finansowej państwa lub samorządu³¹.

Po uchwaleniu konstytucji zarówno prawica, jak i lewica nauczycielska uznały rozwiązanie kwestii szkolnej za regulację tymczasową. Stanowisko lewicy wyrażały artykuły w „Nowych Torach”

²⁷ REINER. *Problematyka prawno-społeczna* s. 72; ARASZKIEWICZ. *Szkola średnia* s. 81.

²⁸ *Memoriał ZNPSP i ZZNPSŚ w sprawie artykułów dotyczących szkolnictwa w projekcie ustawy konstytucyjnej*. „Nowe Tory” 1921 nr 1 s. 35–37.

²⁹ TOCZEK, jw. s. 76.

³⁰ Wynik imiennego głosowania nad poprawką PSL „Wyzwolenie” i PPS do art. 121. Załącznik do sprawozdania stenograficznego z 220 posiedzenia Sejmu Ustawodawczego z dnia 16 marca 1921 ł. 12–13.

³¹ *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej uchwalona przez Sejm Ustawodawczy dnia 17 marca 1921 r.* „Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej” (DzURP) 1921 poz. 267 art. 120.

i „Głosie Nauczycielskim”, prawicy — publikacje ogłaszane w „Tygodniku Nauczycielstwa Polskiego”³². Księża posłowie w odezwie „do ludu katolickiego” opublikowanej w „Kurierze Warszawskim” ubolewali nad przegraną Kościoła w sprawie szkoły wyznaniowej³³ Kościół nie zaprzestał walki o wprowadzenie zasady szkoły wyznaniowej.

Postanowienia Konstytucji marcowej stały u podstaw Konkordatu zawartego przez rząd polski ze Stolicą Apostolską 10 lutego 1925 r. Określał on ostatecznie stosunek Kościoła do państwa.

Przepisy odnoszące się do życia szkolnego znalazły się w art. XIII. Postanawiał on, że we wszystkich szkołach publicznych (z wyjątkiem szkół wyższych) nauka religii była obowiązkowa. Władze szkolne mianowały nauczycieli religii jedynie spośród osób upoważnionych przez biskupa ordynariusza do nauczania religii. Odebranie takiego upoważnienia pozbawiało nauczyciela prawa nauczania religii. Kompetentne władze kościelne nadzorowały nauczanie religii pod względem treści i moralności nauczycieli³⁴.

W czasie debaty ratyfikacyjnej senatorzy Stefan Kopciński (PPS) i Stanisław Kalinowski (PSL „Wyzwolenie”) podnosili zarzuty między innymi przeciw temu artykułowi. „Gdyby wszystkie artykuły konkordatu – powiedział S. Kalinowski – były jak najznakomiciej zredagowane, ale gdyby pozostał ten jeden artykuł, to jużby starczyło dla mnie, ażeby uważać za konieczne odrzucenie konkordatu”³⁵ Zwracano uwagę, że przepis konkordatu, w porównaniu do art. 120 konstytucji, rozszerza obowiązek nauczania religii na wszystkie szkoły, nie tylko publiczne i prywatne utrzymywane w całości lub częściowo przez państwo i samorząd, ale również na prywatne, nie utrzymywane przez państwo i samorządy³⁶ Według senatorów lewicy niebezpiecznym dla państwa był sposób powoływania i odwoływania nauczycieli religii oraz zapis o nadzo-

³² SCHOENBRENNER, jw. s. 161–162.

³³ *Księża Posłowie do ludu katolickiego o Nowej Konstytucji*. „Kurier Warszawski” 101:1921 nr 107 z 19 kwietnia 1921 (wydanie wieczorne) s. 9.

³⁴ Tekst *Konkordatu* opublikowano w: „Acta Apostolicae Sedis” nr 8 s. 273–287 17:1925 s. 273–284. Polskie urzędowe tłumaczenie w: DzURP 1925 nr 72 poz. 501.

³⁵ Sprawozdanie stenograficzne z 92 posiedzenia senatu (Spr. z p. Sen. RP) z dnia 23 kwietnia 1925 l. 54.

³⁶ [Przemówienie S. Kalinowskiego.] Tamże s. 55–56.

rze nad moralnością nauczycieli religii. Lewica nauczycielska obawiała się, że zapis ten może być podstawą przenoszenia nauczycieli z małych szkół wiejskich, nie zawsze praktykujących, a z konieczności uczących religii, jeśliby została im odebrana misja kanoniczna³⁷

Do kolejnych sporów doszło w sprawie „Rozporządzenia o nauce szkolnej religii katolickiej” podpisanego przez K. Bartla 9 grudnia 1926 r.³⁸ Okólnik ten był jednym z rozporządzeń pokonkordatowych, szczegółowo regulującym zagadnienia określone przez konkordat. W rozporządzeniu stwierdzano, że „(...) do całości nauczania i wychowania religijnego należą również praktyki religijne” Katolicka młodzież szkolna obowiązana była brać w nich udział. Do praktyk obowiązkowych zaliczano: niedzielną i świąteczną mszę św. z nauką, nabożeństwo z egzortą na rozpoczęcie i zakończenie roku szkolnego, trzydniowe rekolekcje wielkopostne, wspólną spowiedź i Komunię św. na początku i końcu roku szkolnego oraz modlitwę przed i po zajęciach szkolnych. Czuwanie nad wykonaniem praktyk religijnych należało do obowiązków prefektów, dyrekcji i nauczycieli. Jednorazowe i dłuższe zwolnienia z wymienionych praktyk były udzielane w porozumieniu z prefektami³⁹

Okólnik nie wprowadzał w zakresie praktyk religijnych nic nowego. Istniały one w szkołach na terenie ziem polskich przed 1918 r. Kolejni ministrowie swoimi rozporządzeniami sankcjonowali te zwyczaje⁴⁰ A mimo to publikacja rozporządzenia spotkała się z gwałtowną reakcją środowisk lewicowych⁴¹

³⁷ *Szkolnictwo powszechne w Konkordacie*. „Głos Nauczycielski” 9(19):1925 nr 4 s. 49–50.

³⁸ *Rozporządzenie MWRiOP z dnia 9 grudnia 1926 r. o nauce szkolnej religii katolickiej*. DzURP 1927 nr 1 poz. 9.

³⁹ Tamże. Szczególne obowiązki nauczycieli określone zostały w Rozporządzeniu Ministra WRiOP z dnia 22 grudnia 1926 r. w sprawie wykonywania postanowień ustawy z dnia 1 lipca 1926 r. o stosunkach służbowych nauczycieli. Rozporządzenie to ogłoszono w „Dzienniku Urzędowym Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego” (DzUMWRiOP) nr 2 z 1927 poz. 26. Nauczyciel miał obowiązek w niedziele i święta, zarówno w czasie zbierania się młodzieży, jak i w czasie nabożeństw i kazań pełnić opiekę nad młodzieżą.

⁴⁰ *Rozporządzenie z dnia 24 września 1920 w sprawie dni wolnych od nauki szkolnej*. DzUMWRiOP 4:1921 nr 4 poz. 41; *Rozporządzenie z dnia 19 października 1921 w sprawie dni wolnych od nauki szkolnej*.

„Okólnikiem Bartla” zajęto się na forum sejmu i senatu, w czasie omawiania budżetu MWRiOP. W dniu 28 stycznia 1927 r., znany z antykościelnych wypowiedzi, poseł PPS K. Czapiński złożył w sejmie interpelację oraz wystąpił z rezolucją wzywającą rząd do wycofania rozporządzenia jako sprzecznego z konstytucją⁴² Głosowanie nad rezolucją w sejmie i senacie nie przyniosło lewicy sukcesu. W pismach socjalistycznych i lewicowych stronnictw chłopskich w prasie prorządowej opublikowano szereg artykułów wyrażających niezadowolenie a nawet sprzeciw z powodu wydania rozporządzenia⁴³ Przez cały kraj przeszła fala wieców protestacyjnych, organizowanych przez lewicowe ugrupowania polityczne, związki zawodowe i organizacje wolnomyślicielskie. Protestacje odbyły się w Łodzi⁴⁴, Zawierciu, Pabianicach, Sosnowcu, Rzeszowie⁴⁵, Katowicach⁴⁶ i kilkakrotnie w Warszawie⁴⁷ Wszystko to sprawiło, że kiedy

DzUMWRiOP 4:1921 nr 21 poz. 221; *Do P.P. Kuratorów Okręgów Szkolnych w sprawie dni wolnych od nauki szkolnej, 2 grudnia 1922.* DzUMWRiOP 5:1922 nr 13 poz. 406; Archiwum Kurii Metropolitalnej (AKMK) Akta Szkolne 1921–1927 (b. sygn.). *Rozporządzenie MWRiOP w sprawie praktyk religijnych młodzieży katolickiej, grudzień 1922.*

⁴¹ TOCZEK, jw. s. 81–84.

⁴² „Sejm wzywa Rząd do cofnięcia rozporządzenia o przymusowych praktykach religijnych w szkołach, ogłoszonego w nr 1 Dziennika ustaw w r. 1927” [*Przemówienie K. Czapińskiego.*] Sprawozdanie stenograficzne z 314 posiedzenia sejmu Rzeczypospolitej Polskiej (Spr. z p. SRP) z dnia 28 stycznia 1927 ł. 31; *W obronie wolności sumienia. Interpelacja K. Czapińskiego i tow. z PPS.* „Robotnik” 33:1927 nr 25 z 26 stycznia s. 1.

⁴³ K. CZAPIŃSKI. *Klerykalizacja szkoły polskiej.* „Robotnik” 33:1927 nr 24 z 25 stycznia s. 1; St. Gr[osstern]. *O powrót do Staszica.* „Epo-ka” 2:1927 nr 11 z 12 stycznia s. 1; T. KUŹMA. *Klerykalizacja szkół a demokracja polska.* „Myśl” 1:1927 nr 2 s. 7–9; J. SMOLA. *Bardziej katolicki niż Papież.* „Wyzwolenie” 14:1927 nr 4 z 23 stycznia s. 2; „Chłopski Sztandar” 6:1927 nr 4 s. 2; *Sprawy Służbowe i zawodowe. O nauce szkolnej religii katolickiej.* „Głos Nauczycielski” 11(21):1927 nr 4 s. 59–61; *W sprawie praktyk religijnych.* „Głos Nauczycielski” 11(21):1927 nr 9 s. 145–146.

⁴⁴ Wiec zorganizowało Koło Stowarzyszenia Wolnomyślicieli Polskich 2 lutego 1927 r. pod hasłem: „Precz z klerykalizacją szkoły” Wzięło w nim udział 2 tysiące osób. „Myśl” 1:1927 nr 1 s. 21.

⁴⁵ Tamże nr 4 s. 13; REINER. *Konkordat* s. 30

⁴⁶ *Rezolucja III Zjazdu Towarzystwa Uniwersytetu Robotniczego (TUR).* „Robotnik” 33:1927 nr 31 z 3 lutego s. 1.

⁴⁷ W marcu 1927 r. wiec warszawskiego okręgu PPS i warszawskiego

w następnym roku powrócono w parlamencie do sprawy. Po kolejnej rezolucji żądającej zniesienie „Okólnika Bartla”, wniesionej przez PPS⁴⁸, sejm w dniu 19 czerwca 1928 r.⁴⁹ podjął uchwałę wzywającą Ministra do uchylenia rozporządzenia. Taką samą rezolucję uchwalił senat 22 czerwca 1928 r.⁵⁰ Mimo tych protestów i uchwał zarządzenie nie przestało obowiązywać.

Działania środowisk lewicowych spotkały się z odpowiedzią ze strony katolickich organizacji zawodowych i społecznych. Podobnie jak lewica organizowały one wiece w obronie katechezy szkolnej, uchwalały rezolucje publikowane w prasie. Trzeba jednak przyznać, że działania te miały mniejszy zakres niż wystąpienia środowisk laickich⁵¹

Do spraw okólnika politycy socjalistyczni i lewicujący nauczyciele wracali dość uporczywie na różnych zjazdach i konferencjach⁵² Zebrani na nich delegaci niezmiennie postulowali odwołanie okólnika Bartla, a nawet usunięcie religii ze szkoły. Twierdzili, że religia wypacza charaktery dzieci, sprzyja rozwojowi fanatyzmu

oddziału Towarzystwa Uniwersytetu Robotniczego (TUR). *O demokratyczną szkołę w Polsce*. „Robotnik” 33:1927 nr 79 z 21 marca s. 1. W maju 1927 r. odbyło się zebranie, zorganizowane przez 12 organizacji oświatowych, społecznych i zawodowych w sprawach szkolnych. *O jednolity ustrój szkolnictwa*. „Głos Prawdy” 2:1927 nr 126 z 9 maja s. 2. 12 Walny Zjazd PSL „Wyzwolenie” obradujący w dniach 11–12 maja 1927 r. *Co uchwalił doroczny Zjazd PSL „Wyzwolenie”. Sprawy Oświatowe*. „Wyzwolenie” 14:1927 nr 25 z 19 czerwca s. 2–5.

⁴⁸ [Przemówienie K. Czapińskiego.] Spr. z 15 p. SRP z 2 czerwca 1928 ł. 22. Stanowisko PPS poparło PSL „Wyzwolenie” [Przemówienie St. Kalinowskiego.] Tamże ł. 38.

⁴⁹ Spr. z 25 p. SRP z 19 czerwca 1928 ł. 88.

⁵⁰ Spr. z 6 p. Sen. RP z 22 czerwca 1928 ł. 44

⁵¹ Pod hasłem „Nie dopuścimy do usunięcia nauki religii z naszych szkół polskich” odbył się 22 stycznia 1928 r. we Lwowie wiec katolickich kobiet polskich. Wł. GRZYBIECKI. *W sprawie nauki religii*. „Gazeta Kościelna” 35:1928 nr 19 z 6 maja s. 219–221. Przeciw uchwale sejmu i senatu protestowały przedstawicielki najliczniejszych i najpoważniejszych organizacji kobiecych. „Gazeta Kościelna” nr 30 z 22 lipca s. 374. AKMK Akta Szkolne 1928–1930. *Deklaracja (...) [protestująca przeciwko] wysuwany na terenie sejmowym i rządowym żądania wprowadzenia szkoły bezwyznaniowej na obszarze Polski*, Rybnik 26 września 1928. Archiwum Akt Nowych (AAN) MWRiOP 955 k. 86. *Rezolucja [Ligi Katolickiej z Leszna]* podpisana przez Zarząd, 3 marca 1929.

⁵² REINER. *Problematyka prawno-społeczna* s. 144.

religijnego, koliduje z nauką, godzi w wolność przekonań, pozbawia nauczycieli wypoczynku niedzielnego, uzależnia nauczycieli od kleru, jest na usługach klas posiadających⁵³

II Okres (1928–1935): Konflikty Episkopatu z rządem wynikię z polityki oświatowej opartej na idei wychowania państwowego

W drugiej połowie lat dwudziestych zmienił się charakter sporów o wychowanie religijne w szkole. Główną areną konfliktów nie była już publicystyka i parlament, a zacisze ministerialnych gabinetów i sal konferencyjnych. Mimo nagłaśniania wydarzeń konfliktowych w biuletynach Katolickiej Agencji Prasowej, w prasie katolickiej i prawniczej oraz podawania do publicznej wiadomości przez Episkopat informacji o zatargach w sprawach wychowania pomiędzy Kościołem a władzami oświatowymi, spory nie wywoływały większego rezonansu społecznego. Protesty organizowane przez organizacje kościelne nie potrafiły wywrzeć nacisku na władze oświatowe i zmusić ich do respektowania praw Kościoła w dziedzinie oświaty.

Do niezgody pomiędzy Episkopatem a Ministerstwem WRiOP dochodziło na tle polityki oświatowej rządu. Nie naruszając przyjętego porządku prawnego kolejni kierownicy resortu starali się zastrzeć rys wyznaniowy wychowania szkolnego. Ministerstwo chciało zabiegać o wychowanie religijne obywatela polskiego a nie o wychowanie wyznaniowe⁵⁴ Odróżniając ideały religijne od ideałów

⁵³ *Postulaty dla Zjazdu delegatów ZNPSP*. Warszawa 1 listopada 1928 r. W: *Postępowa myśl oświatowa* s. 22-24.

⁵⁴ „Ustawa o ustroju szkolnym, statuty szkolne i programy mówią tylko o potrzebie wychowania religijnego nie przesądzając w niczym wyznaniowości, która przecież na terenie naszego państwa ma cały szereg odmiennych form. W programach nauki godziny religii są zarezerwowane jednakowo dla wszystkich wyznań. Tak samo każde wyznanie ma zagwarantowany czas na wykonywanie praktyk religijnych. W podręcznikach szkolnych miesza się celowo ustępy zmierzające do pogłębienia uczuć religijnych, ale dobrane tak, aby każde wyznanie mogło znaleźć podstawę do rozwijania swoich specjalnych postulatów.” J. L. b. *Wychowanie religijne i wychowanie państwowe*. „Kurier Poranny” 59:1935 nr 35 z 4 lutego s. 4.

wyznaniowych, zwracano uwagę, że „Idealy religijne nie mogą popaść w antagonizm z ideałami społecznymi, natomiast ideały danych wyznań religijnych mogą popaść i często popadają w konflikt z ideałami danego państwa”⁵⁵ Dla biskupów niepokojącym było to, że wychowanie religijne stawało się jednym z elementów wychowania państwowego⁵⁶ Nie chcieli oni zgodzić się na to, by religia stała się, na równi z wychowaniem politycznym, wojskowym, fizycznym i obywatelskim narzędziem, służącym do wychowania dobrego obywatela.

Idea wychowania państwowego legła u podstaw przeprowadzonej w roku 1932 reformy szkolnictwa polskiego. W opracowanym przez MWRiOP i przedłożonym sejmowi projekcie ustawy o ustroju szkolnictwa, nie znalazła się żadna wzmianka o roli religii w procesie wychowania uczniów⁵⁷ Ministerstwo zignorowało w ten sposób wysuwane przez Episkopat żądania. W liście podpisanym przez kard. A. Hlonda i kard. A. Kakowskiego biskupi domagali się wprowadzenia do projektu zapisu mówiącego, że podstawą i źródłem wychowania moralnego są zasady wychowania katolickiego. Memoriał opublikowano z dopiskiem wzywającym posłów

⁵⁵ Tamże.

⁵⁶ Idee wychowania państwowego dobrze oddaje przemówienie radiowe ministra WRiOP W. Świątosławskiego na rozpoczęcie roku szkolnego 1936/37. „Przyszłe pokolenia winny wychowywać się w poczuciu świętego zrozumienia polskiej racji stanu. Wyrastać powinny w poczuciu świętego obowiązku stania na straży bezpieczeństwa Rzeczypospolitej. (...) Cała młodzież, bez wyjątku, chłopcy i dziewczęta, zespolić się muszą nie tylko we wspólnym uczuciu ukochania swej ojczyzny, ale wyrósć w świadomości, że całą swą pracą w przyszłości powinni pomóc jej i bezpieczeństwo zapewnić (...) Chcemy oprócz tego wszyscy, aby młode pokolenie rosło nie tylko w gotowości do ofiar, ale miało poczucie własnej siły, wiarę w siebie i w niespożytą moc ducha polskiego, aby wreszcie było pełne woli zwycięstwa na każdym polu swej przyszłej pracy. Zarówno z domu jak ze szkoły powinna młodzież wynieść całkowite zrozumienie, że jedynie przy największym rozwinięciu potęgi moralnej i fizycznej Polski jako całości, zdołamy sprostać tym wszystkim zadaniom, jakie na nasze barki i barki przyszłych pokoleń włożyła historia”. *Przemówienie W. Świątosławskiego z dnia 4 września 1936*. Cyt za: M. KLEPACZ. *Kierunki organizacyjne oraz ideały wychowawcze we współczesnym szkolnictwie polskim*. Katowice 1937 s. 252–253.

⁵⁷ [Przemówienie ks. S. Szydelskiego.] Spr. z 61 p. SRP z 26 lutego 1932 r. 56.

katolickich do podjęcia wszelkich kroków, aby parlament uwzględnił postulaty Episkopatu⁵⁸

W czasie debaty parlamentarnej posłom przedstawiono tekst ustawy z poprawką wniesioną w czasie prac w Komisji Oświatowej przez ks. Szczepana Szydelskiego⁵⁹ Postulował on, by we wstępie do ustawy określającej zasadniczy cel reformy jędrzejewiczowskiej dodać sformułowanie „wychowanie religijno-moralne”⁶⁰ Taki tekst został przyjęty w głosowaniu. Według uchwalonej ustawy, reforma wprowadzała „(...) takie zasady ustroju szkolnego, które mają państwu ułatwić organizację wychowania i kształcenia ogółu na świadomych swych obowiązkach i twórczych obywateli Rzeczypospolitej, obywatelom tym zapewnić jak najwyższe wyrobienie religijne, moralne, umysłowe i fizyczne oraz jak najlepsze przygotowanie do życia, zdolniejszym zaś i dzielniejszym jednostkom ze wszystkich środowisk umożliwić osiągnięcie najwyższych szczebli naukowego i zawodowego wykształcenia”⁶¹ Zapis ten nie satysfakcjonował Episkopatu tym bardziej, że nie otrzymał rangi normy prawnej.

Kolejnym momentem sposobnym do starań o zmianę obowiązującego prawa były prace nad nową Ustawą Zasadniczą. Po zapoznaniu się z rządowym projektem konstytucji, Episkopat w dniu 11 kwietnia 1931 r. wniósł swoje żądania. „Uwagi episkopatu w przedmiocie zmiany Konstytucji” zostały przesłane premierowi Waleremu Sławkowi, marszałkom sejmu i senatu oraz prezesom klubów parlamentarnych⁶². W zakresie nauczania religii biskupi proponowali prawną legalizację szkoły wyznaniowej oraz ustawowe zagwarantowanie obowiązku nauki religii w szkołach

⁵⁸ *List Episkopatu polskiego w sprawie reformy szkolnictwa [z 18 lutego 1932 r.]*. „Wiadomości Archidiecezji Warszawskiej” 22:1932 nr 2 s. 63–64.

⁵⁹ Spr. z 60 p. SRP z 24 lutego 1932 ł. 8–96 (wstęp s. 96).

⁶⁰ Spr. z 61 p. SRP z 26 lutego 1932 ł., s. 57; S. W y s z y ń s k i. *Z ostatnich walk o religijny charakter szkoły polskiej*. „Ateneum Kapłańskie” 18:1932 t. 30 s. 55.

⁶¹ *Ustawa z dnia 11 marca 1932 o ustroju szkolnictwa*. DzURP 1932 nr 38 poz. 389.

⁶² AKMK Teki Sapieżyńskie (TS) XII, 117 s. 2. *Konferencja Komisji Prawnej Episkopatu Polski, Warszawa 7 marca 1931*; Z. CHROMAŃSKI. *Religia a konstytucja*. „Kurier Warszawski” 114:1934 nr 30 z 31 stycznia (wydanie wieczorne) s. 2.

prywatnych⁶³ Postulaty te w konstytucji uchwalonej 23 kwietnia 1935 r.⁶⁴, nie zostały uwzględnione. Artykuły wyznaniowe Konstytucji marcowej po uchwaleniu nowej konstytucji nie straciły mocy prawnej⁶⁵ Zdaniem twórców Ustawy Zasadniczej stosunek państwa do Kościoła i miejsce religii w systemie szkolnym „były wszechstronnie przedyskutowane w Sejmie Ustawodawczym i ostatecznie poprawnie sformułowane. Próba ponownej ich kodyfikacji musiałaby doprowadzić z konieczności do wznowienia dyskusji na ten temat w pewnym stopniu kontrowersyjnej”⁶⁶

Spór pomiędzy Episkopatem i ministerstwem o kształt nowej konstytucji i ustawy szkolnej nie był jedynym konfliktem o miejsce wychowania religijnego w polskim systemie edukacyjnym. Na przełomie lat dwudziestych i trzydziestych biskupi występowali z licznymi protestami przeciwko ograniczaniu roli nauki religii i praktyk religijnych w szkołach. Lista zarzutów stawianych władzom szkolnym była długa: usuwanie stowarzyszeń religijnych ze szkół, zmniejszanie liczby godzin religii, stwarzanie przez kuratorów rozmaitych trudności przy zatrudnianiu prefektów, zwalnianie katechetów ze szkół bez porozumienia z ordynariuszem i bez podania powodów, rozbudowa sieci szkół mieszanych wyznaniowo, ograniczenia liczby szkół katolickich⁶⁷ Nieporozumienia tak za-

⁶³ Archiwum Archidiecezjalne w Katowicach (AAKat.) Kancelaria bpa Adamskiego (KBA) 78. *Bp Adamski do kard. Hlonda, 9 marca 1931.*

⁶⁴ *Konstytucja uchwalona 23 kwietnia 1935 r.* DzURP 1935 nr 30 poz. 227.

⁶⁵ Tamże, art. 81 pkt. 2. A. AJNENKIEL. *Polskie konstytucje.* Warszawa 1982 s. 330.

⁶⁶ B. P o d o s k i. *Prace nad konstytucją kwietniową.* „Niepodległość” 12:1979 s. 197. Autor biorąc udział w pracach nad projektem konstytucji wnioskował o utrzymanie art. 99, 109–118 Konstytucji marcowej.

⁶⁷ AKMK TS XIII, 82. St. ŁUKOMSKI. *Nasze zadania w stosunku do przedszkola, szkoły, nauczycielstwa, władz szkolnych.* Referat wygłoszony na Konferencji Episkopatu 7 października 1931. Dodatkowy katalog spraw do omówienia z ministerstwem podał abp A. Sapięha na Konferencji Episkopatu obradującej we wrześniu 1934 r. w Częstochowie. W czasie tej Konferencji uznano za potrzebne: przeciwstawić się łączeniu dzieci lub klas w komplety tylko na lekcje religii; domagać się zwalniania dzieci z nauki na odbycie rekolekcji; starać się o to, by prefekci nie byli wychowawcami klas; nie pozwalać na odbieranie katechetom i oddawanie świeckim nauczycielom lekcji religii; przypomnieć, że wizytatorzy religii

na roszczenia władz szkolnych. Moderatorom pozwolono jedynie składać ogólne informacje o składzie i działalności Sodalicji⁷⁸

Do kolejnego konfliktu o zasięgu ogólnopolskim doszło w latach trzydziestych. Władze szkolne zaczęły wymagać, by księża wnosili do inspektoratów i kuratoriów oświaty podania z prośbą o zatrudnienie na stanowisku prefekta⁷⁹ Postanowienie to stało w sprzeczności z rozporządzeniem MWRiOP z 24 kwietnia 1926 r. w sprawie mianowania nauczycieli religii katolickiej⁸⁰ Żądanie władz było tym dziwniejsze, że rozporządzenie to zostało uzgodnione z Komisją Papieską, a więc miało moc rozporządzenia obustronnie wiążącego.

Pogodzenie się z żądaniem władz szkolnych doprowadziłoby – jak słusznie zauważył bp Stanisław Łukomski – do odsunięcia władz kościelnych od decyzji personalnych. W konsekwencji rola biskupów sprowadziłaby się do wystawienia misji kanonicznej, a władze szkolne de facto stałyby się jedynym czynnikiem decydującym o nauczaniu religii⁸¹ Biskupom zebranych we wrześniu 1933 r. na Konferencji Plenarnej, ordynariusz łomżyński zwrócił uwagę, że trzeba się takim żądaniom sprzeciwić, gdyż „wskazanie Księdza przez Ordynariusza obejmuje już zgodę kandydata na objęcie stanowiska”⁸².

Ostatecznie doszło do kompromisu na posiedzeniu Komisji Papieskiej w dniu 26 lipca 1934 r. Komisja zaproponowała, aby księża, za wyjątkiem duchowieństwa parafialnego, wnosili podania do władz szkolnych za pośrednictwem Kurii. Ustępstwem minister-

⁷⁸ AKMK TS XII, 104 s. 4. *Konferencja Prawna Episkopatu Polski, Warszawa 5 listopada 1926*; AAKat. KBA 78. ST. ŁUKOMSKI. *Sprawy szkolne. Referat na Konferencji Episkopatu polski, Warszawa 23 listopada 1932.*

⁷⁹ AAN MWRiOP 955 k. 122. *Bp Łukomski do KOSz. Brzeskiego, 28 grudnia 1933.*

⁸⁰ *Okólnik MWRiOP z dnia 12 kwietnia 1926 r. w sprawie postępowania władz szkolnych przy mianowaniu nauczycieli religii katolickiej.* DzUMWRiOP 10:1926 nr 9 poz. 104.

⁸¹ AKMK TS XII, 133 s. 3. *Konferencja Komisji Prawnej Episkopatu, 20 stycznia 1934.*

⁸² AKMK TS XIII, 91 s. 1. *Konferencja Plenarna Episkopatu Polski, Częstochowa 19–20 września 1933.*

stwa było to, że podać nie trzeba było wnosić przy zmianie lub przeniesieniu prefekta dokonanemu przez władze kościelne⁸³

Minister w liście do kard. A. Kakowskiego zgodził się ze zdaniem biskupów, ale zawiadomił ich, że zgłoszenie gotowości do nauczania nie oznacza automatycznego zatrudnienia w szkole⁸⁴. Nie biorąc pod uwagę kolejnych protestów Episkopatu, Biuro Personalne Ministerstwa wydało 8 lipca 1935 r. zarządzenie pozwalające inspektorom szkolnym decydować według własnego uznania, o dopuszczeniu lub niedopuszczeniu duchowieństwa parafialnego do nauczania religii w szkołach powszechnych. Jeśli nie skorzystałoby z gotowości księży, mieli wnosić do Kurii o wydanie misji dla nauczycieli świeckich⁸⁵. Przeciw niemu dwukrotnie zaprotestował abp Sapieha w listopadzie 1935 r.⁸⁶ i w styczniu 1936 r.⁸⁷ Mimo to, przypadki niedopuszczania księży do nauczania religii miały miejsce w diecezjach: podlaskiej⁸⁸, lwowskiej⁸⁹, łomżyńskiej⁹⁰ i przemyskiej⁹¹

⁸³ AKMK TS XIII, 94 s. 3. *Konferencja Episkopatu Polski, Częstochowa 5–7 września 1934.*

⁸⁴ AKMK TS XIV, 144. *Jędrzejewicz do kard. Kakowskiego, 13 listopada 1934.*

⁸⁵ AKMK TS XIV, 120. *Okólnik Ministerstwa WRiOP do Kuratorów Okręgów Szkolnych, Warszawa 8 lipca 1935.*

⁸⁶ AKMK TS XIV, 128. *Abp Sapieha do Chylińskiego, 4 listopada 1935.*

⁸⁷ AKMK TS XIV, 131. *Abp Sapieha do Świętosławskiego, 9 stycznia 1936.*

⁸⁸ AKMK TS XIV, 183. *Bp Sokołowski do abpa Sapiehy [odpowiedź na ankietę w sprawach szkolnych], 5 lutego 1936.*

⁸⁹ W archidiecezji lwowskiej w tym czasie nie było religii w 140 szkołach powszechnych. Abp Twardowski informował, że p. Inglot, inspektor w Czortkowie mówił, że „jeśli się uda [przeprowadzić wprowadzenie świeckich do szkoły zamiast księży], to w bliskiej przyszłości wcale księży nie wpuszczę do szkoły” AKMK TS XIV, 177. *Abp Twardowski do abpa Sapiehy [odpowiedź na ankietę w sprawach szkolnych], 6 grudnia 1935.*

⁹⁰ AKMK TS XIV, 176. *Bp Łukomski do abpa Sapiehy [odpowiedź na ankietę w sprawach szkolnych z listopada 1935]. AAN MWRiOP 955 k. 151. [Nauka religii katolickiej w Tykocinie, notatka służbowa Departamentu Wyznań], 28 października 1935.*

⁹¹ AKMK TS XIV, 180. *Bp Barda do abpa Sapiehy [odpowiedź na ankietę w sprawach szkolnych], 28 grudnia 1935.*

Prawie równoległe do sprawy mianowania katechetów trwał konflikt biskupów z rządem na tle ustalenia kwalifikacji do nauczania religii w szkołach powszechnych. Generalnie kwalifikacje do nauczania w szkole powszechnej określiło Rozporządzenie Prezydenta RP z 6 marca 1928 r. W art. 1 i 13 rozporządzenie przewidywało wydanie, w porozumieniu z właściwą władzą duchowną, osobnego zarządzenia określającego kwalifikacje zawodowe do nauczania religii i ustalenia w publicznych szkołach powszechnych. Po opublikowaniu tego rozporządzenia rozpoczęły się negocjacje pomiędzy Episkopatem i ministerstwem mające doprowadzić do ustalenia tekstu rozporządzenia o kwalifikacjach zawodowych nauczycieli religii w szkołach powszechnych⁹² Z zachowanych dokumentów wynika, że negocjacje przebiegały niezwykle opieszale i z końcem 1931 r. utknęły w martwym punkcie⁹³ Biskupi nie starali się o dokończenie negocjacji, wychodząc z założenia, że konkordat jednoznacznie określa, iż kończący seminaria i uniwersyteckie studia teologiczne są kwalifikowani do nauczania religii.

Po pewnym czasie ministerstwo uznając, że kwalifikacje nie zostały określone w sposób przewidziany przez rozporządzenie z 1928 r. poinformowały, że nauczycieli religii nie ustalonych przed 1 kwietnia 1928, nie można ustalić z powodu braku odpowiedniej ustawy. Ministerstwo przesłało w lutym 1935 r. do kuratoriów okólnik, w którym polecono, aby księżom prefektom mającym wyższe wykształcenie, a wstępującym na służbę przyznać dziesiątą grupę uposażenia, zaś nie posiadającym dyplomu magistra i doktora – jedenastą. Zarządzenie to było krzywdzące, ponieważ nauczyciele innych przedmiotów z wyższym wykształceniem otrzymywali przy mianowaniu dziewiątą grupę⁹⁴. Ponadto katecheta nie mógł awansować na wyższy stopień uposażenia. Po pewnym czasie Ministerstwo WRiOP zaczęło wymagać do ustalenia katechetów szkół powszechnych świadectwa złożenia egzaminu praktycznego, a już

⁹² AAN MWRiOP 403 k. 87–88. *Bp Przeździecki do premiera Bartla, 28 lutego 1930. Spis spraw, które w wykonaniu Konkordatu powinny być uregulowane.*

⁹³ AKMK TS XIV, 44. *Bp Łukomski do Jędrzejewicza WRiOP, 10 października 1931.*

⁹⁴ AKMK TS XIV, 51. *Ks. Bekiesz do abpa Jałbrzykowskiego, 23 marca 1935.*

ustalonym katechetom obniżano pensje ze względu na brak egzaminu⁹⁵

Pojawiające się sygnały o działaniach władz oświatowych skłoniły bp St. Adamskiego do zaproponowania abpowi A. Sapieszce wznowienie przerwanych w 1931 r. rozmów w sprawie wydania dokumentu o kwalifikacjach zawodowych nauczycieli szkół powszechnych⁹⁶

Od roku 1928 zaczęły się nieporozumienia z powodu zmniejszenia ilości godzin religii w szkołach powszechnych⁹⁷ W szkołach o niższym stopniu zorganizowania dyrekcje, opierając się na poleceniach inspektorów szkolnych, łączyły na naukę religii kilka oddziałów klasowych. Biskupi sygnalizowali, że w połączonych oddziałach uczyło się nawet po 90 dzieci. Praktyka ta była tym dziwniejsza, że łączono klasy tylko na katechezę, nawet w tych typach szkół, w których przepisy przewidywały dwie godziny religii, osobno dla każdej klasy. Takie zabiegi organizacyjne powodowały, że nie we wszystkich klasach uczono po dwie godziny religii⁹⁸ O działaniach władz poinformowali biskupów abp St. Sapięha i abp Romuald Jałbrzykowski. Komisja Prawna poleciła bpowi Łukomskiemu przeprowadzenie rozmów z ministrem WRiOP w celu powstrzymania władz lokalnych od samowolnego wprowadzania zmian do ustalonych programów⁹⁹

Praktykę redukcji godzin władze szkolne tłumaczyły brakiem funduszy na opłacenie nauczycieli religii. W roku szkolnym

⁹⁵ TS XIV, 79. AKMK TS XIV, 36. *Bp Barda do Świętosławskiego WRiOP, 10 lutego 1936.*

⁹⁶ AKMK TS XIV, 49. *Bp Adamski do abpa Sapięhy, 27 lutego 1935.*

⁹⁷ Sprawą ilości godzin religii w szkołach zajęła się Komisja Prawna Episkopatu na posiedzeniu w dniu 19 października 1928. W trakcie dyskusji wyjaśniono, że w szkołach średnich i seminariach nauczycielskich obowiązują: w kl. pierwszej 3 godziny, w następnych dwie. W szkołach powszechnych 2 godziny, w diecezjach zachodnich 4. Biskupi postanowili, że bp Łukomski ma poinformować biskupów, czy w ich diecezjach nie było redukcji. Miał również wysłać pismo do ministra, by ten powstrzymał niższe władze od wprowadzania zmian. AKMK TS XII, 91. *Spotkanie Komisji Prawnej Episkopatu, Warszawa 19 października 1928.*

⁹⁸ AKMK TS XIII, 103. s. 3. Cz. SOKOŁOWSKI. *Stan i trudności w obecnym szkolnictwie pod względem religijnym (wyłącznie nauki religii).*

⁹⁹ AKMK TS XII, 91. *Spotkanie Komisji Prawnej Episkopatu, Warszawa 19 października 1928.*

1931/32, w ramach oszczędności resortowych, bez porozumienia z biskupami, skasowały szereg etatów katechetów. Episkopat nie chcąc dopuścić do zmniejszenia ilości godzin lekcji religii, rozumiejąc trudne położenie finansowe kraju, zgodził się, aby księża część lekcji prowadzili bezpłatnie¹⁰⁰ W maju 1932 Kazimierz Pieracki poinformował bpa Henryka Przeździeckiego, że w miarę przydzielania kredytów sprawa redukcji godzin religii zostanie w ciągu roku całkowicie zlikwidowana¹⁰¹ Mimo tego zapewnienia władze szkolne dokonywały dalszych redukcji. Na podstawie ankiety rozesełanej przez Komisję Szkolną wiadomo, że w roku szkolnym 1935/36 znacznie zredukowano godziny w archidiecezji lwowskiej¹⁰², diecezji przemyskiej¹⁰³ (kuratorium lwowskie), łomżyńskiej¹⁰⁴ (kuratorium warszawskie), siedleckiej¹⁰⁵ (kuratorium lubelskie) oraz pińskiej¹⁰⁶ (kuratorium poleskie).

Nowy problem dotyczył wynagrodzenia księży proboszczów i wikariuszy uczących religii w szkołach leżących na terenie ich parafii. Inspektoraty, w oparciu o zarządzenie ministra z 24 stycznia 1934 r., zaczęły przysyłać księżom katechetom pisma informujące, że będą otrzymywać obniżone wynagrodzenie za każdą udzieloną lekcję¹⁰⁷ Postanowienie to było sprzeczne z rozporządzeniem

¹⁰⁰ AKMK TS XIII, 78 s. 3. *Konferencja Episkopatu Polski, Częstochowa 6–8 października 1931.*

¹⁰¹ AKMK TS XIV, 208. *Pieracki do bpa Przeździeckiego, 24 maja 1932.*

¹⁰² Abp. Twardowski pisał, że w archidiecezji lwowskiej „mało jest parafii w których nie zredukowano godzin” W porównaniu do roku szkolnego 1934/35 zredukowano w roku 1935/36 aż 1.122 godzin religii. AKMK TS, 177. *Abp Twardowski do abpa Sapiehy [odpowiedź na ankietę w sprawach szkolnych], 6 grudnia 1935.*

¹⁰³ AKMK TS, 180. *Bp Barda do abpa Sapiehy [odpowiedź na ankietę w sprawach szkolnych], 28 grudnia 1935.*

¹⁰⁴ AKMK TS XIV, 176. *Bp Łukomski do abpa Sapiehy [odpowiedź na ankietę w sprawach szkolnych z listopada 1935].*

¹⁰⁵ AKMK TS XIV, 183. *Bp Sokołowski do abpa Sapiehy [odpowiedź na ankietę w sprawach szkolnych], 5 lutego 1936r.*

¹⁰⁶ AKMK TS XIV, 185. *Bp Bukraba do abpa Sapiehy [odpowiedź na ankietę w sprawach szkolnych], 20 stycznia 1936.*

¹⁰⁷ TS XIV, 132. *Bp Łukomski do abpa Sapiehy, 11 stycznia 1936.*

Ministra WRiOP z dnia 1 marca 1926 r.¹⁰⁸ uzgodnionym z Komisją Papieską w ramach rozporządzeń pokonkordatowych, a więc nie mogło być jednostronnie zmienione¹⁰⁹ Oplaty innych nauczycieli nie zostały obniżone¹¹⁰ Brak reakcji ze strony ministra na protesty biskupów mocno zdenerwował Sekretarza Episkopatu. Pisał do abpa A. Sapiehy, że odpowiedź ministra „(...) zapoczątkowała wprowadzanie metody Hitlera tj. jednostronne zrywanie umów”¹¹¹ Mimo wymiany korespondencji pomiędzy ministerstwem a biskupami władze postępowały tak jak chciały.

Kolejne perturbacje w kontaktach pomiędzy Episkopatem a ministerstwem wystąpiły w czasie prac nad opracowaniem nowych programów szkolnych i podręczników do nauki religii w szkole powszechnej III stopnia i gimnazjum.

Pierwszy projekt programu ministerstwo przesłało biskupom ordynariuszom w czerwcu 1933 r.¹¹² Po konsultacji z biskupami i Kołami Księży Katechetów¹¹³, Episkopat negatywnie ustosunko-

¹⁰⁸ Ustalało ono wynagrodzenie za udzielanie lekcji religii w szkole powszechnej na sumę 60 zł za 1 godzinę tygodniowo w skali roku. Wynagrodzenie miało być płatne w 10 równych ratach. *Rozporządzenie Ministra WRiOP z 1 marca 1926 r. w sprawie wynagrodzenia duchownym za udzielanie nauki religii w publicznych szkołach powszechnych. DzUMWRiOP 1926 nr 13 poz. 169.*

¹⁰⁹ AAN MWRiOP 403 s. 117. *Ustawy i rozporządzenia wydane w wykonaniu Konkordatu względnie dotyczące pośrednio Konkordatu.*

¹¹⁰ TS XIV, 121. *Kard. Kakowski do Ministra WRiOP, 31 sierpnia 1935.*

¹¹¹ AKMK TS XIV, 134. *Bp Łukomski do abpa Sapiehy, 12 marca 1936.*

¹¹² AKMK TS XIV, 215. *Minister WRiOP do bpa Łukomskiego, Warszawa 24 czerwca 1933. Program został opublikowany drukiem. Program nauki w gimnazjach państwowych religii rzymsko-katolickiej (projekt). Lwów 1933.*

¹¹³ Bp Adamski wypowiedział się przeciw projektowi. AAKat. KBA 78, 164. *Bp Adamski. Uwagi do projektu nowych programów nauki religii w gimnazjach i szkołach powszechnych 3 stopnia, 12 sierpnia 1933. Podobne stanowisko zajął ks. Mieczysław Węglewicz. Archiwum Archidiecezjalne Warszawskiej Teki ks. M. Węglewicza A. 2. Notatki i opracowania (b. sygn.). Ks. Węglewicz do Kurii Arcybiskupiej w sprawie programu do szkół powszechnych i gimnazjów – projekt MWRiOP, 18 października 1933. Opinię nadesłał również Zarząd Kół Księży Prefektów. AKMK TS*

wał się do projektu ministerialnego¹¹⁴. Biskupi zaproponowali ministerstwu utworzenie komisji mieszanej do prac nad projektem programów¹¹⁵. W odpowiedzi przyszło pismo odmowne. Poproszono tylko, by Episkopat przygotował swój projekt. Komisja Szkolna opracowała projekt i po uzyskaniu aprobaty ordynariuszy przedłożyła go ministerstwu¹¹⁶. Ministerstwo odrzuciło tę propozycję w grudniu 1933 r.¹¹⁷ W krótkim czasie po tym, 25 stycznia 1934 r., Ministerstwo nadesłało drugi projekt programu do szkół powszechnych¹¹⁸, a 30 stycznia do gimnazjów¹¹⁹. Właściwie były to poprzednie dokumenty z niewielkimi poprawkami. Komisja Szkolna na posiedzeniu w dniu 19 lutego 1934 r. odrzuciła po raz drugi projekt

XIV, 217. *Ks. Archutowski w imieniu Zarządu Głównego Kół Księży Prefektów do abpa Sapiehy, 8 września 1933.*

¹¹⁴ Projekt odpowiedzi przedyskutowano w czasie posiedzenia Komisji Szkolnej w dniu 16 października 1933 r. AKMK TS XIV, 4. *Protokół Komisji Szkolnej Episkopatu z 16 października 1933* „Projekty zawierają wiele cennych wskazówek psychologicznych i metodycznych, jednakże podkreślając zbyt psychikę młodzieży i jej własne przeżycia, nie doceniają znaczenia objawienia Bożego w wierze i niewzruszonych podstaw nauczania wiary, jakimi są Pismo św. i tradycja, ujęte systematycznie przede wszystkim w historii św. Starego i Nowego Testamentu oraz katechizmie. Nauczanie religijne, czerpiąc z tych źródeł, musi przestrzegać systematyczności, inaczej wytworzy się dowolność nauczającego i chaos w religijnych pojęciach ucznia” AKMK Teka bpa Rosponda 1930–1939 (b. sygn.) *Bp Łukomski do Ministra WRiOP, 16 października 1933.*

¹¹⁵ AKMK TS XIV, 4. *Protokół Komisji Szkolnej Episkopatu z 16 października 1933.*

¹¹⁶ AKMK TS XV, 28. *Religia rzymsko-katolicka [projekt Episkopatu].*

¹¹⁷ Według Pierackiego „projekt nie odpowiada podstawowym założeniom, na którym ministerstwo pragnie oprzeć nie tylko program nauki religii rzymsko-katolickiej” Materiał, jego zdaniem, przerasta możliwości umysłowe i psychiczne młodzieży. AKMK TS XIV, 219. *Pieracki do Komisji Programowej Biura Episkopatu Polski na ręce sekretarza episkopatu bpa Łukomskiego, 12 grudnia 1933.*

¹¹⁸ AKMK TS XIV, 221. *Pieracki do abpa Sapiehy, 25 stycznia 1934; AAKat. KBA 78. Program nauki religii rzymsko-katolickiej w publicznych szkołach powszechnych trzeciego stopnia.*

¹¹⁹ AKMK TS XIV, 221. *Pieracki do abpa Sapiehy, 30 stycznia 1934; AAKat. KBA 78. Program nauki religii rzymsko-katolickiej w gimnazjach państwowych.*

ministerialny¹²⁰ Abp Sapieha w piśmie do ministerstwa podkreślił szczególnie to, że do Episkopatu należy „sąd o treści religii jak i dobór i rozkład materiału. (...) Wszelkie więc dążenia do uszczuplenia tego prawa jako też wkraczanie innych czynników w tę dziedzinę są niezgodne z fundamentalnymi prawami Kościoła, a zarazem wkraczają i to w rzeczy tak istotnej przeciw Konkordatowi zawartemu pomiędzy Stolicą św. i Rządem RP”¹²¹ Praca nad kolejną wersją programu trwała długo. Przedstawiony przez Biskupów projekt „napotkał dość poważne zarzuty ze strony fachowej” i wymagał dość sporych przeróbek¹²². Trzeci projekt przesłało ministerstwo do Komisji Szkolnej 6 lutego 1935 r. Uwzględniono w nim postulaty Episkopatu, równocześnie starając się trzymać zasad ogólnych przyjętych w ministerstwie za podstawę do konstrukcji nowych programów¹²³. Ten projekt po dyskusji i naniesieniu poprawek został ostatecznie przyjęty na posiedzeniu przedstawicieli Episkopatu i ministerstwa 6 maja 1935 r.¹²⁴

Równocześnie z pracą nad programami starano się zająć podręcznikami do nauki religii. I tu negocjacje nie były łatwe. Na spotkaniu z wiceministrem Konstantym Chylińskim 15 listopada 1934 r. biskupi zastrzegli sobie przyznane wcześniej prawo do aprobaty podręczników i prawo do współdziałania w ich powstawaniu. Wyjaśniono przy tym, że nie narusza to prawa ministerstwa do równoczesnej aprobaty¹²⁵. Na posiedzeniu Komisji Szkolnej zdecydowano, że żaden ksiądz nie powinien na zaproszenie władz szkolnych zajmować się cenzurą podręczników do nauki religii bez wyraźnego upoważnienia swego ordynariusza. Ponieważ treść podręczników

¹²⁰ AKMK TS XIV, 5. *Komisja Szkolna Episkopatu, Warszawa 19 lutego 1934.*

¹²¹ AKMK TS XIV, 228. *Abp Sapieha do Ministra WRiOP, 6 marca 1934.*

¹²² AKMK TS XIV, 232. *Chyliński do abpa Sapiehy, 5 stycznia 1935.*

¹²³ AAKat. KBA 77. *Program nauki religii rzymsko-katolickiej w publicznych szkołach powszechnych trzeciego stopnia z polskim językiem nauczania (projekt zmieniony – styczeń 1935); Program nauki religii rzymsko-katolickiej w gimnazjach państwowych z polskim językiem nauczania (projekt zmieniony – styczeń 1935).*

¹²⁴ AKMK TS XIV, 237. *Chyliński do abpa Sapiehy, 23 maja 1935.*

¹²⁵ AKMK TS XII, 147 s. 2. *Konferencja Komisji Prawnej Episkopatu, Warszawa 16 stycznia 1935.*

należy kształtu wiary, ich ocena należy przede wszystkim do władz kościelnych. Uzgodnienie sposobu uzyskania aprobaty władz szkolnych powinno być przeprowadzone przez Komisję Szkolną w porozumieniu z ministrem WRiOP¹²⁶ Do konfliktu doszło kiedy ministerstwo powołało, bez porozumienia z Episkopatem, komisję do oceny podręczników¹²⁷ Episkopat uznał to za naruszenie rozporządzenia MWRiOP z 9 grudnia 1926 r.¹²⁸ Biskupi zabronili księżom uczestnictwa w pracach tej komisji, a ordynariusze zobowiązali się, że nie będą udzielali aprobaty podręcznikom nie zatwierdzonym przez Komisję Szkolną Episkopatu¹²⁹ Po wpływie stanowiska Episkopatu władze wycofały się z podjętych działań. Podsekretarz Stanu Ferek-Błeszyński obiecał biskupom, że powstanie komisja mieszana z przedstawicieli ministerstwa i księży delegowanych przez Episkopat¹³⁰

Okres III (1936–39): Względnej stabilizacja w okresie nowej polityki oświatowej ministra W. Świątosławskiego

Po wpływie zmian politycznych w Polsce zmieniły się również zasady polityki rządu wobec Kościoła. Szczególnie stało się to widoczne w dziedzinie szkolnictwa od chwili objęcia tego resortu przez Wojciecha Świątosławskiego.

Komisja Szkolna wystosowała w styczniu 1936 r. pismo do Ministerstwa WRiOP, przypominając w nim, że aprobatę dla nowych programów dano pod warunkiem wydania rozporządzenia w spra-

¹²⁶ AAKat. KBA 74. *Konferencja Komisji Szkolnej Episkopatu Polski, Warszawa 26 maja 1936.*

¹²⁷ AKMK TS XIV, 254a. *Ferek-Błeszczyński do abpa Sapiehy, 6 sierpnia 1936.*

¹²⁸ „Nauka religii udzielana będzie na podstawie podręczników, posiadających oprócz aprobaty ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego aprobatę kościelną i poleconych dla szkół przez właściwego Biskupa diecezjalnego”. *Rozporządzenie MWRiOP z 9 grudnia 1926 r. o nauce szkolnej religii katolickiej.* DzURP 1927 nr 1 poz. 9 ust. 2 par. 3.

¹²⁹ AKMK TS XIII, 116 s. 3. *Konferencja Plenarna Episkopatu Polski, 24 sierpnia 1936.*

¹³⁰ AAKat. KBA 77. *Abp Sapieha do bpa Adamskiego, 15 października 1936.*

wie korelacji. Biskupi prosili o wydanie pisma zgodnie z zasadą wyrażoną we wstępie do programów opublikowanych przez ministerstwo. Każdy przedmiot w szkole jest składnikiem całości. Nauczanie nie może być prowadzone niezależnie od innych przedmiotów. Wszystkie muszą ze sobą współdziałać¹³¹ Tym razem ministerstwo nie zwlekało z odpowiedzią. Stosowny okólnik został wydany już w marcu 1936 r.¹³² Rozporządzenie to było spełnieniem oczekiwań pedagogów katolickich¹³³

Kolejnym krokiem rządu przyjętym z uznaniem przez biskupów było zawieszenie 29 września 1937 r. Zarządu Głównego ZNP i ustanowienie zarządu komisarycznego. Jeszcze w marcu 1937 prymas A. Hlond zarzucał ZNP bezbożnicze, laicyzujące, a nawet komunizujące tendencje. Za najlepsze wyjście uznał zaprowadzenie porządku we władzach organizacyjnych. Wyraził poza tym nadzieję, że „czynniki nadzorcze pomogą do tego, iż w ten sposób zakończą się w ZNP terrorystyczne rządy wolnomyślicielskie”¹³⁴. Powołany przez rząd kurator p. Musiał w prywatnej rozmowie z bpem St. Adamskim szczerze przyznał, że jego celem jest usunięcie ze związku wpływów antyreligijnych i międzynarodowych, tak aby jego działalność pozostała w zgodzie z oficjalnym stanowiskiem państwa w dziedzinie nauczania religii i w kwestii narodowej¹³⁵

Sygnały o wyraźnej zmianie polityki oświatowej władz spowodowały, że biskupi postanowili nie ogłaszać przygotowanego listu pasterskiego „Duch Chrystusowy w szkole i wychowaniu podstawą

¹³¹ AKMK TS, XIV, 9. *Abp Sapieha do Ministerstwa WRiOP, 8 stycznia 1936.*

¹³² DzUMWRiOP 19:1936 nr 2 poz. 41. Minister poinformował o tym abpa Sapiechę osobnym pismem. AKMK TS XIV, 10. *List Świętosławskiego do Sapiehy z 24 marca 1936.*

¹³³ „Wszystkie przedmioty tzw. świeckie zaznajamiają ucznia o tym, co Bóg stworzył, uczą go odczytywać księgi przyrody, którą Bóg dał i prowadzą go przez rzeczy stworzone do Stwórcy. A nauka religii współpracująca z przedmiotami świeckimi, uzupełnia je i wzbogaca tym, co na podstawie naukowo opracowanych źródeł teologicznych wiemy o Bogu, o rzeczywistym realnym świecie Bożym” K. JASIŃSKI. *Wśród problemów szkoły i wychowania.* Poznań 1937 s. 86.

¹³⁴ Kard. A. HLOND. *Przemówienie na II Zjeździe Księży Asystentów Akcji Katolickiej w Poznaniu 2 marca 1937 r.* W: *W służbie Boga i Ojczyzny. Wybór pism i przemówień 1922–1948.* Warszawa 1988 s. 138–139.

¹³⁵ AAKat. KBA 77. *Bp Adamski do kard. Hlonda, 12 listopada 1937.*

odrodzenia narodu”¹³⁶ Sporo miejsca w liczącym 32 strony maszynopisu liście zawierała polemika z ZNP. Wydaje się, że to przesądziło o wstrzymaniu jego publikacji¹³⁷

Kolejną rozwiązana sprawą było podjęcie ciągnących się od kilku lat rozmów na temat wydania rozporządzenia umożliwiającego zakładanie i działalność na terenie szkół kół KE. Rozmowy zakończyły się wydaniem 8 lipca 1937 r. przez ministra okólnika uznającego krucjatę za szkolną organizację religijną młodzieży, służącą pogłębianiu wychowania religijnego, kształtowaniu charakteru młodzieży oraz umiejętnemu stosowaniu w życiu codziennym zasad religii katolickiej. Zarządzenie nie naruszyło uprawnień Kościoła w sprawach duszpasterskich. Koła zakładali i rozwiązywali biskupi powiadamiając o tym fakcie kuratorów¹³⁸

Oceniając zmiany, jakie zaszły w polityce oświatowej rządu po 1936 r., biskupi w orędziu do narodu z 1 stycznia 1938 r. mogli z ulgą powiedzieć: „Dziękujemy Bogu, że się ta fala antyreligijna i antykościelna załamuje”¹³⁹ Podobnie sytuację oceniał minister Świątosławski. W przemówieniu na rozpoczęcie roku szkolnego w 1938 r. przed mikrofonami Polskiego Radia mówił: „Otóż podstawowym czynnikiem wychowawczym, którego wpływ zawazyć powinien na całym waszym życiu jest dawane wam w szkole i w domu wychowanie religijne. Najwznioślejsze ideały chrześci-

¹³⁶ O przygotowanie listu Konferencja Episkopatu poprosiła bpa Jaśńskiego. Projekt, po uwzględnieniu uwag nadesłanych przez Biskupów, został odczytany we wrześniu 1937 r. na Konferencji Episkopatu. Odkładając publikację listu, biskupi poprosili ordynariusza łódzkiego, by „dalej poświęcił temu listowi uwagę i zbierał materiały. AKMK TS XIII, 111 s. 4. *Konferencja Plenarna Episkopatu Polski, Warszawa dnia 26 maja 1936.*

¹³⁷ Pod koniec stycznia 1937 r. kard. Kakowski pisał w tej sprawie do kard. Hlonda: „Gdy się weźmie pod uwagę, że Rząd obecny nie jest zadowolony z tego, że ZNP chce rządzić i że z powodu tego stara się ukrócić jego nadużycia, uważam, że nie w porę wybralibyśmy się z listem pasterskim w sprawie szkolnej i zamiast pomóc Kościołowi moglibyśmy wywołać przeciwny skutek. Mniemam tedy, że dobrze się stanie, jeśli nie tylko konferencja, ale i ogłoszenie listu pasterskiego będą na jakiś czas odroczone” Cyt. za: St. WILK. *Episkopat Kościoła katolickiego w Polsce w latach 1918–1939.* Warszawa 1992 s. 302.

¹³⁸ DzUMWRiOP 20:1937 nr 8 poz. 289.

¹³⁹ Cyt. za: K. KRASOWSKI. *Episkopat katolicki w II Rzeczypospolitej.* Warszawa-Poznań 1992 s. 206.

jańskie i wypływający z nich rzetelny, należyty i szczerzy stosunek do bliźniego niech staną się istotną treścią waszej postawy moralnej w życiu. Stosujcie tę cnotę w życiu codziennie, w domu, w szkole i wszędzie, gdziekolwiek się znajdziecie. Usiłujcie też wytrwale stawać się coraz to lepszymi, a raz obrawszy drogę doskonalenia swego ducha, nie ustawajcie w tej pracy przez dalsze życie”¹⁴⁰

W okresie międzywojennym Episkopat dążył do zapewnienia szkole charakteru religijnego. W swoich działaniach spotykał się z olbrzymimi trudnościami ze strony lewicowych organizacji społecznych i politycznych, a na przełomie lat dwudziestych i trzydziestych również ze strony władz oświatowych.

W okresie kształtowania się odrodzonej państwowości konflikt o religię w szkole uwidocznił się walkach parlamentarnych i publicystyce, odzwierciedlających poglądy poszczególnych partii politycznych oraz związanych z nimi organizacji społecznych i zawodowych. Polemiki prasowe i sejmowe obfitowały w nie zawsze wyważone wypowiedzi. Pierwsze rządy mimo lewicowego rodowodu, licząc się z głosami katolickiego społeczeństwa i z opinią Episkopatu, nie podjęły niezyczliwych Kościołowi działań. Następne, centroprawicowe tym bardziej nie występowały przeciw religii. Mimo to, w czasie debaty konstytucyjnej, Kościołowi nie udało się przeprowadzić wszystkich swoich postulatów. Niemniej to, co uzyskano w Ustawie Zasadniczej i konkordacie dawało dobrą pozycję wyjściową do realizacji zasad katolickich w dziedzinie oświaty i wychowania.

Sytuacja uległa zmianie po przewrocie majowym. Niechętni Kościołowi ministrowie WRiOP starali się wykorzystać autorytet religii do wychowania dobrego obywatela. Dlatego starali się podporządkować władzom oświatowym całe wychowanie, również religijne, zacierając w nim rysy wyznaniowe. Na tym tle dochodziło do licznych sporów z Episkopatem.

Dopiero po zmianie systemu sprawowania władzy w 1937 r. sytuacja uległa normalizacji. Nawet w okresie względnej stabilizacji w relacjach państwo – Kościół, biskupom nie udało się jednak prze-

¹⁴⁰ W. ŚWIĘTOSŁAWSKI. *Przemówienie na rozpoczęcie roku szkolnego*. „Ruch Katolicki” 8:1938 s. 492.

forsować większości swoich postulatów. Nie wstrzymano wprowadzania koedukacji, nie zmieniono systemu wynagradzania za naukę religii nauczycieli kontraktowych. Dalej starano się zacierać charakter wyznaniowy szkoły, tam gdzie on istniał. Wprawdzie zahamowano redukcję ilości godzin religii, ale nie wrócono do stanu z początku lat dwudziestych. Nie wycofano rozporządzeń o dopuszczaniu przez inspektorów duchowieństwa parafialnego do nauki w szkołach, ograniczając się do ich nie stosowania. Episkopat uzyskał zarządzenie o kwalifikacjach do nauczania w szkole powszechnej, ale na zasadach ustalonych przez ministerstwo. Jedynymi sukcesami były: wprowadzenie do szkół organizacji religijnych podporządkowanych całkowicie Kościołowi, a nie władzom szkolnym oraz wprowadzenie rozporządzenia o korelacji.

THE ENDEAVOURS BY THE CHURCH IN POLAND IN FAVOUR OF RELIGIOUS CHARACTER OF SCHOOL AND UPBRINGING IN THE YEARS 1918–1839

S u m m a r y

In the period between the two World Wars the Episcopate aimed at ensuring religious character of school. In these activities it encountered tremendous difficulties caused by the left-wing social and political organisations and in the late twenties and early thirties on the part of educational authorities as well.

While the reborn State was in the process of forming, a conflict whether or not religion should be present at school was manifested in parliamentary quarrels, in commentaries which revealed the opinions of particular political parties as well as social parties and trade unions associated with them. Press and parliamentary debates abounded in declarations, some of which were not well-balanced. Taking the voice of Catholic society and the views of the Episcopate into account the first governments, despite their leftist roots, did not take any ill-willed measures against the Church. Neither did, obviously, the centrist and right-wing governments that followed. Still the Church did not manage to carry out all her postulates in the constitutional debate. What was achieved in the Constitution and concordat gave a good initial position to the realisation of Catholic principles in the field of education and upbringing.

The situation changed after the May coup d'état. The WR&OP ministers, ill-disposed towards the Church, tried to use the authority of religion in educating a good citizen. That is why they strove for the dominance of educational authorities over all kinds of upbringing, including religious upbringing, in which the traits of faith were being blurred. This gave rise to frequent arguments with the Episcopate.

Only after the change in the political system in 1937 did the situation normalise. Even in the period of relative stabilisation in the relations between State and the Church, the bishops did not manage to carry out the majority of their postulates. Introduction of co-education was not stopped, the system of payment for the contract teachers of religion was not changed. The elements of religious education continued to be obscured wherever they still existed. Although the reduction of the number of lessons of religion was stopped, the status from the early twenties was not restored. The ordinance according to which the inspectors allowed parish clergy to teach at schools was not rescinded, yet it was not applied either. The Episcopate obtained a regulation on qualifications required to teach at schools, but on the terms set by the ministry. The only true gains were: initiating in schools religious organisations subordinated entirely to the Church, not to school authorities, and the introduction of the ordinance of correlation's.